

Diskusijos

Šulinys gilus, virvė trumpa

Rasa R a č i ū n a i t ė, Dalia S e n v a i t y t ė, Arūnas V a i c e k a u s k a s.
Senovės lietuvių pasaulėžiūra. Metodinė mokymo priemonė. Kaunas: VDU leidykla, 2001. 178 p.

Metodine mokymo priemone pavadintas leidinys yra bene pirmasis Lietuvos aukštųjų mokyklų dėstytojų bandymas plačiau aptarti šį dėstomą dalyką ir „užpildyti spragas, atsirandančias dėl to, kad nėra senovės lietuvių pasaulėžiūros dalykui skirtos ir visas temas apimančio vadovėlio“ (p. 6). Toks kursas, dabar jau pavadintas Lietuvių kultūrine antropologija, visi sutiksime, yra labai svarbus. Jis gali ir turi pristatyti pasaulėžiūrą kaip sistemą, aptarti jos tyrimų būdus. Dalyko nežinančiam studentui šis kursas turėtų suteikti svarbiausią informaciją, o besidominčiam – pateikti daugiau žinių, patraukti jį į lietuvių etnologijos tyrinėjimų sritį. Įdomu pažvelgti, kaip trims VDU dėstytojams, atskirų skyrių autoriams, šią nelengvą užduotį sekėsi spręsti.

Turiu pabrėžti, kad sau visiškai nekėliau tikslo pristatyti kitokią pasaulėžiūros koncepciją. Dėmesį sutelkiau į bendruosius ir dalykinius klausimus: metodologines prielaidas, sampratą bei struktūrą, dėstyimo skyrių turinį ir kokybę.

Metodologinių prielaidų, išeities taško ar principinio požiūrio į dėstomą dalyką autoriai plačiau neaprašo. Ir perskaičius leidinį lieka neaišku, kokio senumo lietuvių pasaulėžiūros kursas yra dėstomas. Antrame skyriuje lietuvių „etnoso ir kultūros genėzės“ periodas baigiamas II t-mečiu pr. Kr. Trečiajame skyriuje lietuvių etnoso susidarymas datuojamas laikotarpiu nuo VII a. (p. 49, 51). Pratarinėje užsiminta apie rytinių baltų gentis (p. 5), tekste operuojama „lietuvių gentimis“ (p. 21), kurių susiformavimas, be viso to, plačiau nepaaiškina, dar siejamas su archeologine Brūkšniuotosios keramikos kultūra (p. 41). Persasi mintis, kad norima kalbėti apie senųjų šiandieninės Lietuvos gyventojų pasaulėžiūrą. Tačiau tokį požiūrį būtų sunku motyvuoti. Kuo remiantis dabartinis Lietuvos 65 300 m² plotas išplėšiamas iš bendrabaltiško masyvo? Be to, lyg tyčia šioje teritorijoje nusidriekia vakarinių ir rytinių baltų siena (Šimėnas 1997).

Autoriai akcentuoja istorinio-lyginamojo metodo taikymą tiriant pasaulėžiūrą (p. 9). Tačiau leidinyje sunku rasti jo pritaikymo pavyzdžių. Buvo galima tikėtis bent jau lietuvių/latvių/prūsų realiųjų palyginimų. Jų neradau. Tad kaip leidinys galėtų padėti suvokti etninių skirtumų priežastis ir ugdyti pagarbą kultūriniam kitų tautų savitumui (p. 5), lieka neaišku. Tiesą sakant, įsiminė

viena ryški, bet tolima paralelė: tarp XIX–XX a. Lietuvos kaimo jaunamarčių bei gimdyvių įvesdinimo į pirtį ir antikinėje Graikijoje rengtų ritualinio apšalymo apeigų (p. 124).

Apibrėžiant pasaulėžiūrą, pasitenkinama teiginiu, jog „ji neatskiriama kultūros dalis“ (p. 7). Apie metodologines prielaidas galima spręsti iš tekste figūruojančios Mircea Eliadės pavardės ir cituojamų jo tezių. Tačiau su nuostaba tenka pasakyti, kad, leidinio pradžioje supažindinant su pačia pasaulėžiūra, remiamasi labiau marksistinėmis nuostatomis: „Pasaulėžiūrą sąlygoja kultūra, kurioje gyvena žmogus“, „Materialinės kultūros ypatumai nulemia dvasinę kultūrą“ (p. 7) (plačiau apie tai ir kritiką žr. Hodder 2000: 78–102).

Tad vis dėlto kokia senovės lietuvių pasaulėžiūros koncepcija? Jos nėra. Koncepcija galėjo atsirasti nuosekliai sekant M. Eliadę. Tačiau taip neatsitiko. Leidinio autoriai nusprendė likti ištikimi savo tyrimų sritims (tiksliau, apgintų disertacijų turiniui). Daugelis lauktinų, neabejotinai pasaulėžiūrą reprezentuojančių sričių, tokių kaip: pasaulio šalių, augalų ir gyvūnų, skaičių, spalvų, gyvybės, sveikatos, laimės sampratos, išskirtinai lietuviškas bičiulystės kompleksas ir daugelis kitų, lietuviškame kontekste tiesiogiai net nebuvo paminėtos. Taip, autoriai nepretenduoja į išsamų problemos nagrinėjimą (p. 6), tačiau leidinio puslapiuose dėstomi dalykai pateikia daugiau negu fragmentišką senovės lietuvių pasaulėžiūros vaizdą. Kartu jis geba apimti net tokias nutolusias sritis, kaip individo socializaciją (p. 6), nagrinėjimą „per moteriškąją lytį“ (p. 107). Bet apie viską iš eilės.

Pirmąjį, mitinės pasaulėžiūros ypatumų skyrių (autorė dr. D. Senvaitytė) sudaro keli puslapiai teorijos, paremtos daugiausia M. Eliadės tekstais. Iš esmės nepateikiama pavyzdžių, kaip teorinės prielaidos taikomos tyrimams (plg. Garwood 1991), kokių naujų galimybių jos atveria „senovės lietuvių“ pasaulėžiūrai tirti. Pateikiami abstraktūs („Šis pasaulio medžio įvaizdis paplitęs praktiškai visur“, p. 14), abejotini teiginiai: „Šiais laikais jie [ritualai – rec.] daugumoje virtę papročiais (o jie jau nėra ritualai). Papročiai yra praradę sakralumą“ (p. 15).

Antrasis, lietuvių etnoso ir kultūros genezės skyrius (autorius dr. A. Vaicekuskas) parašytas remiantis archeologų darbais. Esminis klausimas autoriui, kylantis perskaičius šį skyrių, yra, ar lietuvių etnoso genezė iš tiesų pasibaigė II t-metyje pr. Kr.? Esame tikri, kad ne. Apie tai vienareikšmiškai kalba net ir ta negausi literatūra, kuria remtasi. Sudėtingi etniniai procesai, prasidėję akmens amžiuje, pasibaigė lietuvių tautybės susidarymu tik XIII–XIV a. (plg. Volkaitė-Kulikaušienė 1987: 4).

Reikia pridurti, kad ir kalbant apie akmens bei žalvario amžiaus kultūras Lietuvoje (X–II t-mečio pr. Kr.) nebuvo įvertinti naujausi tyrinėjimų duomenys (ypač Rimantienė 1999; Girininkas 2000). Tame pačiame skyriuje kažkodėl rekomenduojama skaityti pirmąjį (1984), o ne antrąjį papildytą Rimutės Rimantienės parašyto „Akmens amžiaus Lietuvoje“ leidimą (1996). Indoeuropiečių kultūra pristatoma remiantis Tomazu Gamkrelidze ir Večiaslavu Ivanovu (1984).

Iš Vakarų autorių nurodomi ne svarbiausi Marijos Gimbutienės veikalai (šioje srityje tokiu laikytinas: Gimbutas 1965) ir Jano Puvelo skaitytų paskaitų sąvadas (1989) (tarp naujų apibendrinančių leidinių indoeuropeistikos srityje paminėtinas bent jau Mallory, Adams 1997).

Nors mokymo priemonės autoriai sako apibendriną pačias naujausias mokslines teorijas ir lauko tyrimų medžiagą (p. 6), šis skyrius to nedemonstruoja. Jis glaustai ir palyginti gerai atspindi tik maždaug iki 1990-ųjų vidurio vyravusias lietuvių archeologų nuomones apie tai, kas dėjosi Lietuvos teritorijoje akmens – ir iš dalies žalvario amžiuose. Nors vienos kitos dalykinės klaidos neišvengta ir čia, plg.: „Vakarų Lietuvoje nėra žalvario amžiaus archeologinių paminklų“ (p. 41) (apie Vakarų baltų pilkapių kultūrą bent jau I t-mečio pr. Kr. viduryje žr.: Grigalavičienė 1995: 66–93).

Trečiajame, senosios lietuvių religijos ir mitologijos skyriuje (autorė dr. D. Senvaitytė) mus užgriūva korektūros klaidos (p. 49, 52, 55, 60, 70, 77, 79), vietomis net po kelias viename puslapyje. Tačiau šiuos trūkumus toli pranoksta senosios religijos ir mitologijos „sąlyginio susisluoksniavimo“ pristatymas.

Adaptuodamas M. Gimbutienės schemą, Norbertas Vėlius (Vėlius 1986) senovės lietuvių religijoje ir mitologijoje išskyrė kelis jos sluoksnius: archaiškiausių indoeuropiečių gyvenimo laikų ir senosios ikiindoeuropietiškosios Europos mitologijos substratą/indoeuropietiškąjį/baltiškąjį/lietuviškąjį.

Aptariamo skyriaus autorė žengia toliau ir sluoksniams suteikia pavadinimus, juos datuoja bei charakterizuoja: 1) Senujų medžiotojų ir rinkėjų religija ir mitologija ([nuo kada nežinoma – V. V.] iki IV t-mečio pr. Kr.); 2a) Senosios Europos substratas (IV–III t-metis pr. Kr.); 2b) Indoeuropietiškas sluoksnis (IV–III t-metis pr. Kr.); 3) Baltiškasis sluoksnis (II t-metis pr. Kr. – ca. VII a.); 4) Lietuviškasis sluoksnis (ca. VII a. – 1387 m.) (p. 49).

Šioje periodizacijoje glūdinčioms neparemtoms prielaidoms nurodyti ir dalykinėms klaidoms pakomentuoti prireiktų daug vietos. Akcentuosiu keletą jų iš poskyrio apie religijos pobūdį (p. 48–52).

Autorės žinios apie akmens amžiaus religiją ir mitologiją daugiau negu ribotos. Piešiamas šio laikotarpio religijos vaizdas kelia klausimą, ar autorė apskritai susipažinusi su tuo, ką R. Rimantienė, Algirdas Girininkas, Adomas Butrimas ir kiti nagrinėjama tema rašė Lietuvoje.

Archeologai dar tik prabilo apie galimybes Lietuvoje aptikti Senosios Europos kultūrų (konkrečiai – Piltuvėlinių taurių kultūros) pėdsakų, o skyriaus autorė substratines šių kultūrų religijos ir mitologijos žymes senojoje lietuvių religijoje jau surado. Šioje vietoje belieka pridurti, kad iki šiol nėra aišku, ar baltiškasis kultūras ir Lietuvos teritoriją, apgyvendintą medžiotojų ir žvejų (bet ne – rinkėjų, kaip įprasta kartoti), pirmiau pasiekė gamybinis ūkis, paremtas žemdirbyste ir naminių gyvulių auginimu (Piltuvėlinių taurių kultūra), ar gyvulininkyste (Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos kultūros).

Baltiškąjį religijos ir mitologijos sluoksnį, būdingą „visiems baltams iki atskirų baltų etnosų susiformavimo“, autorė nežinia kuo remdamasi datuoja II t-mečiu

pr. Kr. – VII a. ir netgi skiria jame „posluoksnius“: žalvario ir geležies amžių religijų (p. 50).

„Klasikinio periodo“ (ca. VII a. – 1387 m.) sluoksnius senovės lietuvių religijoje ir mitologijoje, anot autorės, būdingas jau tik lietuvių etnosui. Tuo atveju būtų įdomu detaliau sužinoti, kada gi jis susidarė, kas tuo metu buvo „visi lietuviai“ (p. 51), kas skyrė aukštaičių ir žemaičių mitologijų atmainas? (jas „buvo galima išskirti“, p. 51).

Senosios religijos ir mitologijos samprata po 1387 m., sekant autore, ne mažiau įdomi. Ne jau tikrai „tik XVIII a. galutinai Lietuvos teritorijoje išsigalėjo krikščionybė? Senieji mitologiniai vaizdiniai, apeigomis virtę ritualai jau galutinai buvo įtraukti į krikščioniškąjį lauką, krikščioniškai įprasminti“? (p. 52). Lieka neaišku, ar XV–XVII a. senoji religija egzistavo „greta“ krikščionybės (p. 51), ar susiformavo abipusis religinis sinkretizmas (p. 51). Ką reiškia XVIII a. Lietuva? Jos teritorija? Kuo iš esmės skyrėsi XVIII a. „senieji ritualai“ nuo XIX–XX a. apeigų? (pastarąsias, beje, to paties leidinio 5 skyrius vadina tiesiog šventiniais ritualais, p. 88).

Nesusipratimų grandinę tęsia „idealaus“ senovės lietuvių religijos ir mitologijos modelio paieškos (p. 52). Kam jis toks reikalingas, jeigu religija jau suskirstyta į periodus ir nurodyta, kas kuriai epochai būdinga?

Apie dievybių ir mitinių būtybių, lietuvių panteono rekonstrukcijos, kulto ir ritualų pristatymą būtų atskira ilga kalba. Čia lygiai taip pat pritrūkstama tikslumo (plg. lietuvių panteono rekonstrukcijų, paremtų XIII a. rašytiniais šaltiniais, aprašyme kažkodėl įtrauktas Velnias, p. 57–61), neretai nuoseklumo – „sisteminant“ bandymus rekonstruoti panteoną pasirinktinai remiamasi tai vienu, tai kitu modeliu, nepaisant net to, kad jie prieštarauja vienas kitam (plg. autorė kažkodėl pritaria Algirdo Juliaus Greimo minčiai apie karo dievą Velnią (p. 60), nors N. Vėlius šią prielaidą visą laiką kritikavo; kitose vietose – remiamasi N. Vėliumi).

Skyriaus autorės leksiką bei dėstymo stilių vietomis sunku pavadinti moksline, plg.: „Perkūnas – senyvas, bet dar galingas vyras“ (p. 60), „Vėliau valdovas-žynys suskyla“ (p. 71), „<...> atskirų šventikų grupuočių susivienijimai“ (p. 71), „skaistykla praktiškai buvo perkelta į žemę“ (p. 78). Pažvelkime, kaip nepreciziškai apibūdinamas mito ir ritualo santykis: „Kas buvo pasakojama, tas buvo ir atliekama“ (p. 66), gyvenimo ir mirties: „[senovės lietuvių pasaulėžiūroje – V. V.] gyvenimas orientavosi į mirtį“ (p. 77). Neišvengta klaidų (plg., ar apie pasaulio kūrimo procesą pasakoja mitologinės saktės? p. 59; ar „aukuras“ senas baltiškas žodis? p. 73). Prie šaltiniuose minimų „būtybių“, kurių „klasifikacijai ar gilesnei analizei neteikiama reikšmės“, be kitų, priskirtos net deivės Laima, Žemyna! (p. 63–66). Pamatęs baltų genčių ir lietuvių laidosenos suskirstymą į „laidojimą žemėje“ ir „mirusiųjų deginimą“ (p. 73), galiu vien retoriškai klausti, ar sudegintų mirusiųjų palaikai nebuvo laidojami žemėje? Perskaitys, kad autorei ir geležies amžius Lietuvoje baigiasi VII a. (p. 51) (iš tiesų tęsiasi bent iki XII a.), o mirusiųjų deginimo paprotys tuo laikotarpiu palaipsniui tik blėsta (p. 51) (kai iš tiesų didesnėje Lietuvos dalyje jis plinta), nebent žado.

Ketvirtasis skyrius, skirtas krikščionybės ir senojo lietuvių tikėjimo apraiškoms XVI–XVIII a. kaimo bendruomenės šventėse (autorius dr. A. Vaicekauskas), yra mažiausias iš visų. Didesniąją jo dalį užima cituojami rašytiniai šaltiniai.

Informaciją iš Sūduvių knygelės (XVI a. pirmoji pusė), cituojamą iš M. Strykowskio *Kronikos* (1582) (p. 84), autoriui reikėtų vertinti kaip duomenis apie vakarų baltų religiją ir nuo jos šį kartą atsiriboti. Didelių abejonių kelia autoriaus teiginys, jog „nesitiki, kad ikikrikščioniškoje visuomenėje būtų egzistavusi atskira šventė, skirta mirusiųjų protėvių vėlėms pagerbti, nes mirusių pagerbimo apeigos buvo būtina, jei ne pati būtiniausia, svarbiausių kaimo bendruomenės švenčių ritualo dalis“ (p. 86). Pateikta argumentacija nepaneigia tokios šventės egzistavimo galimybės pas baltus.

Penktajame skyriuje nagrinėjamas šventinis ritualas XIX–XX a. pirmosios pusės Lietuvos kaime (autorius dr. A. Vaicekauskas). Jame pristatomas paties autoriaus požiūris į „žemdirbiškojo kalendoriaus“ šventes (p. 90–96). Vienos jų, kaip ir buvo galima tikėtis, yra sureikšmintos (pvz., žiemos laikotarpis su Užgavėnėmis – ilgalaikių autoriaus tyrimų sritis), kitos – nuvertintos (plg. Kupolių atvejį). Žinoma, tai originali, savais argumentais paremta nuomonė. Atkreipiau dėmesį į diskusines vietas: ne jau kryžiaus ženklas apsauginėje magijoje išpopuliarėjo tik XIX–XX a.? (p. 88). Abejoti tuo verstu bent jau dažnas šio ženklo vartojimas baltų archeologinių dirbinių puošyboje (Bliujienė 1999: 41). Daugeliui tokių dirbinių tikrai teko analogiška – apsauginė – funkcija.

Dėl teiginio, kad nėra jokio pagrindo Kupolių šventę prilyginti Kūčių–Kalėdų šventiniam ciklui (p. 94), taip pat verta pasiginčyti: objektyvų ir abejonių nesukeliantį pagrindą šias šventes lyginti tarpusavyje teikia jų kalendorinės datos ir tomis dienomis Saulei tenkantis vaidmuo. Visa kita – pažinimo ir tyrimų klausimas (plg. Greimas 1990: 467–473).

Nežinia, tiesiogine ar perkeltine prasme skaitytojui reikia suprasti skyriaus pabaigoje vartojamą sąvoką „archajiškiausi tautos genetinio substrato sluoksniai“ (p. 104). Protėvių kulto elementų gausa lietuvių kalendoriniuose papročiuose, anot autoriaus, rodo, kad kaimo bendruomenė su šiais sluoksniais (!?) niekada nebuvo praradusi ryšio.

Šeštasis skyrius yra skirtas individo gyvenimo raidai ir įprasminimui XIX a. pabaigoje – XX a. viduryje (autorė dr. R. Račiūnaitė), žvelgiant „per moteriškąją lytį – per moters motinos pašaukimą, jos vaidmenį ir funkcijas šeimoje bei kaimo bendruomenėje“?! (p. 107). Tam tikromis aplinkybėmis moters vaidmens tyrimas pateisina prielaidas ir net prisideda aiškinant istorinių procesų raidą (plg. Rowell 2001: 316–317). Tačiau kodėl būtent taip reikėtų žvelgti į individą senovės lietuvių pasaulėžiūros kontekste, net nebandoma aiškinti.

Skyriaus dėstymas – tai daktaro disertacijos teksto dalis. Visas darbas šiandien jau išleistas atskira knyga (Račiūnaitė 2002). Tad apsiribosiu tuo, kas svarbiausia. Esminė šių tyrinėjimų problema – atotrūkis tarp nagrinėjamo dalyko

ir faktinės padėties Lietuvos kaime XIX–XX a. pirmojoje pusėje suvokimo. Autorė prisijungia prie niekuo neparemtų, tarpukaryje išsakytų romantiškų XIX–XX a. pradžios lietuvių šeimos vertinimų, nors šį institutą kritiškai vertino tikri šios epochos liudininkai, tarp jų Vincas Kudirka, Jonas Šliūpas, Žemaitė, Gabrielė Petkevičaitė-Bitė. XIX a. devintajame dešimtmetyje negerovių kritika pavirto tikra tradicinės lietuvių šeimos kritikos srove (plačiau žr. Marcinkevičienė 1999: 73–80).

Sekant aptariamo skyriaus autore, XVII–XVIII a. ir XIX–XX a. kaime vaikams tekę namų ruošos darbai, darbas daržuose, gyvulių ganymas ir kiti darbai – tai vis auklėjamąją prasmę turintys liaudies pedagogikos elementai (p. 136). Kūdikystė to meto kaime skaitytojui nejučiomis primena rojų: „Pavasarij ar vasarą kieme ant žolės pamestą kūdikį auklėjo tiesiog gamta. Vaiko sielą ugdė saulės spinduliai, medžių ošimas, paukščių čirenimas, čiulbėjimas, žydinčios pievos su dūzgiančiomis bitėmis, pavasarij atgimstanti ir rudenį apmirštanti gamta bei daugelis kitų pojūčių ir garsų. Turtingas gamtos garsų bei vaizdinių pasaulis jam kėlė džiaugsmą ir estetinį pasigėrėjimą“ (p. 132–133; ten pat panašiai ir apie vaikystę).

Drįsčiau sakyti, kad tik faktinės XIX–XX a. pradžios socialinės Lietuvos istorijos nežinojimas gali leisti panašiai fantazuoti. Visų pirma apie realias to meto vaikų gyvenimo sąlygas byloja ne XX a. iš žmonių užrašyti prisiminimai ar idealizuotas šeimos paveikslas tarpukario leidiniuose. Vaikų iki 5 metų amžiaus mirtingumas visoje Kauno gubernijoje (didesnė dabartinės Lietuvos dalis) XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje sudarė trečdalį visų gimusių, o kai kuriais metais – net iki 39% (pagal: Sirutavičius 2002: 150). Kokius to meto vaikus matė liudininkai? Pavyzdžiui, Žemaitė savo kūrinuose apie vaikus kalba vienoje sekoje su neapliuobtais gyvuliais; tėvų elgesys su vaikais jai kelia pasibaisėjimą: „O biesukas, kas susipurvinęs! – šoko prie vaiko asloje, juoda ranka braukė per panosę, net vaikas suriko. – Dar krioks by utelė, cit, – barasi boba. Pagrobusi nuo žemės, metė per slenkstį į kamara“ (pagal: Marcinkevičienė 1999: 93–94).

Anot J. Tumo-Vaižganto (1896 m.), vaikai rūkė, vogė, girtuokliavo, neklausė tėvų. Dešimtmečiai ir net penkiolikmečiai kartais nemokėdavę „nei poterių, nei prisakymų, nei kas sutvėrė“ (pagal: Marcinkevičienė 1999: 91–92) (anot recenzuojamo skyriaus autorės, melstis buvo mokomi jau 1,5–2 m. vaikai! p. 134).

Prasta vaikų padėtis ūkininkų šeimose nepriklausomai nuo jų ekonominio pajėgumo buvo žymi XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių šeimos kritikos dalis. Ir matyti, kad buvo kritikuojamos ne atsitiktinės negerovės (pvz., mokyklos nelankymas, dorovė), o tiesiog tradicinės šeimos požiūris į vaiką (Marcinkevičienė 1999: 89).

Ko verti autorės teiginiai, kad suaugusieji savo problemas sprendė pelningų vedybų būdu („neretai turintis skolų jaunikis vesdavo turtingą nuotaką“, p. 150) ar kad vyrai buvę padėties šeiminkai („Santuoka ypač svarbi moteriai. Vestuvės – socialinis jos egzistencijos pateisinimas, tradicinėje kaimo bendruome-

nėje, palyginti dar ne taip seniai, tai – vienintelis būdas moteriai integruotis į visuomenę. Vyrams priešingai – vestuvės – tik gyvenimo būdas, o ne lemtis. Santuokoje jie ieško galimybių išsiskleisti, patvirtinti savo egzistenciją, o ne pačios teisės egzistuoti“, p. 155).

Remiantis ne kartą jau cituota puikia, tačiau recenzuojamo skyriaus autorei, deja, nežinoma D. Marcinkevičienės monografija, XIX a. tuokėsi išimtinai lygia-verčiai partneriai, jaunosios kraitis buvo keičiamas į jaunikio žemę ir tai užtikrino ūkininkų bendruomenėje žemės perdavimą iš vieno savininko kitiems, kas buvo ribojama oficialių žemėvaldos įstatymų bei potvarkių. Siekiant užtikrinti žemės ir – pinigų cirkuliaciją, lietuvių kaime vedybos buvo visiems privalomos. Nevedusio vyro likimas mažai kuo skyrėsi nuo neištekėjusios moters – paprastai jis keldavosi į šeimą sukūrusio brolio ūkį, kur tapdavo bernu ar samdiniu (Marcinkevičienė 1999: 33, 52–53, 54, 56).

Senovės lietuvių pasaulėžiūra – be abejonės, plati tyrimų sritis, ji gali ir turi būti vertinama skirtingai. Tačiau vienas reikalavimas privalomas visiems – tai turi būti daroma kokybiškai. Leidinys, skirtas studentams, esu įsitikinęs, įpareigoja labiau nei bet kuris kitas. Ši metodinė mokymo priemonė nereprezentuoja koncepcijos. Drįstu abejoti, ar ji prilygsta Jono Balio „Lietuvių liaudies pasaulėjautai“ (1966), nes pirmuosiuose penkiuose skyriuose autoriai neapibendrina jokios naujausios tyrimų medžiagos, nors tai buvo užsibrėžę padaryti. Net ir dalinis, aptariamame leidinyje pateiktas pasaulėžiūros poveikslas stokoja tikslumo. Akimirkomis tai apskritai verčia abejoti autorių kompetencija archeologijos ir istorijos srityse.

Sakysite, kas čia tokio, juk tai tik metodinė mokymo priemonė... Tačiau ir jai turi būti keliami aukščiausi reikalavimai: visų pirma priemonė pateko į studentų rankas. Antra, tokių priemonių reikia pedagoginiams laipsniams gauti. Aš ne prieš juos. Skaudžiausia, kad darbas šį kartą atliktas nerimtai.

Prastai parengtas ir formalia vidine tvarka aprobuotas leidinys tegali būti imitacija to, ko iš tiesų stokoja aukštosios mokyklos studentas, pasirinkęs klausyti senovės lietuvių pasaulėžiūros kurso. Ar ši metodinė mokymo priemonė atspindi universiteto lygį? Nejau aukštosios mokyklos studentui, remiantis tarptautinių žodžių žodynu, dar reikia keletu žodžių aiškinti tokias sąvokas kaip kultas, kultūra, mitas, pagonybė, panteonas, religija, ritualas, tradicija ir kt.? „Savarankiškai“ šiam studentui dar reikia užduoti „pamąstyti, kokių pasekmių senajai lietuvių religijai ir mitologijai turėjo krikščionybės priėmimas XIV a. pabaigoje“? (p. 87). Pažvelgęs į valstybinio istorijos (taigi ir lietuvių kultūros) egzaminu užduotis bei vyresnėms klasėms skirtus istorijos vadovėlius, recenzuojamą mokymo priemonę palaikyčiau galbūt etninės kultūros dalyko skaitiniais, nors šie turi ir nemaža pranašumų, pvz., iliustracijų, kurioms universiteto mokymo priemonėje neatsirado vietos.

Pabaigoje belieka pridurti, kad senovės lietuvių pasaulėžiūros kurso objektas yra per platus ir vienam, ir keliems semestrams. Tai galėtų būti įvadas į

problematiką, tačiau ir tuomet jis turėtų tapti tvirta bei nuoseklia, visų pirma teorine konstrukcija. Metodologiniu požiūriu neteisinga priešistorines indoeuropietiškas ir baltiškas realijas skirstyti į senovės lietuvių/latvių/prūsų. Jos ir turėtų būti pristatomos kaip kultūrinė visuma.

Literatūra

- Bliujienė Audronė. 1999. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedis.
- Garwood Paul and al. (ed.). 1991. *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion*. Oxford, 1989. Oxford: University Committee for Archaeology.
- Gimbutas Marija. 1965. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. Paris-London: Walter de Gruyter.
- Girininkas Algirdas ir kt. (red.). 2000. *Lietuvos archeologija 19*. Vilnius: Diemedis.
- Greimas Algirdas Julius. 1990. *Tautos atminties beiėškant. Apie dievus ir žmones*. Vilnius-Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas.
- Grigalavičienė Elena. 1995. *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Hodder Ian. 2000. *Praeities skaitymas*. Vilnius: Vaga.
- Mallory J. P., Adams D. Q. (ed.). 1997. *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London-Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Marcinkevičienė Dalia. 1999. *Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX a. – XX a. pradžioje*. Vilnius: Vaga.
- Račiūnaitė Rasa. 2002. *Moteris tradicinėje lietuvių kultūroje: gyvenimo ciklo papročiai (XIX a. pabaiga – XX a. vidury)*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- Rimantienė Rimutė ir kt. (red.). 1999. *Lietuvos archeologija 16*. Vilnius: Mokslo aidai.
- Rowell Stephen C. 2001. *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*. Vilnius: Baltos lankos.
- Sirutavičius Vladas. 2002. Nusikaltimai „dėl gėdos“: naujagimių žudymai XIX a. Lietuvos visuomenėje, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 2(11): 147–158.
- Šimėnas Valdemaras. 1997. Vakarų ir rytų baltų ribos kaita archeologijos duomenimis, Volkaitė-Kulikauskienė R. ir kt. (red.). *Vakarų baltai: etnogenėzė ir etninė istorija*: 39–67. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Vėlius Norbertas. 1986. Senovės lietuvių religija ir mitologija, Deksnys B. (sud.). *Krikščionybė ir jos socialinis vaidmuo Lietuvoje*: 9–42. Vilnius: Mintis.
- Volkaitė-Kulikauskienė Regina ir kt. (red.). 1987. *Lietuvių etnogenėzė*. Vilnius: Mokslas.

Pirmoji kregždutė pavasario neatneša

Metodinė mokymo priemonė „Senovės lietuvių pasaulėžiūra“ (2001 m. išleista Vytauto Didžiojo universitete) – pirmasis bandymas studentams pristatyti sudėtingą lietuvių senosios pasaulėžiūros bei etninės kultūros pasaulį. Ji yra pagalbinė priemonė Vytauto Didžiojo universiteto pirmojo ir antrojo kursų įvairių specialybių neakivaizdinio skyriaus studentams. Pasaulėžiūros objektas – sunkiai kvestionuojamas dalykas, kurį galima interpretuoti įvairiais rakursais: filosofiniu, antropologiniu, sociologiniu, psichologiniu, istoriniu, lingvistiniu.

Autoriai siekė pateikti tokią metodinę mokymo priemonę, kuri padėtų studentams orientuotis etninės kultūros pasaulyje: paaiškintų svarbiausius mitinės pasaulėžiūros ypatumus, supažindintų su žemdirbiškuoju pasaulėvaizdžio modeliu, paaiškintų krikščioniško laikotarpio sinkretinės pasaulėžiūros prigimtį, paskatintų savarankiškai studijuoti etninės kultūros reiškinius. Knygėlėje bandyta aprėpti labai platų chronologinį laikotarpį – nuo mitinės pasaulėžiūros susiformavimo iki XX a. vidurio.

Savaime suprantama, kad nedidelės apimties metodinė priemonė negalėjo aprėpti visų senosios lietuvių pasaulėžiūros sričių, todėl joje aptarta tik dalis ją liečiančių klausimų. Detaliau šie klausimai nagrinėjami paskaitų metu. Be to, autoriai buvo įpareigoti nenutolti nuo temų, kurios buvo numatytos ankstesnėje programoje. Pastarąją kurso programą parengė prieš tai šį kursą skaitę dėstytojai (jį septynerius metus skaitė doc. dr. Gintaras Beresnevičius).

Aišku, ne visi senosios lietuvių pasaulėžiūros klausimai yra vienodai gerai ištirtinėti (netgi nėra galimybės tiksliai juos atkurti); kai kuriais klausimais paskelbtos įvairios, kartais net prieštaringos hipotezės, todėl sunku daryti vienareikšmiškus apibendrinimus. Autoriai nepretendavo išsamiai šias problemas spręsti. Jie tik apibendrino svarbesnius šaltinius, ankstesnių tyrinėtojų darbus, naudojo archyvinę medžiagą bei naujausius savo lauko tyrimus. Stengtasi atsižvelgti ir į pedagoginę darbo su studentais patirtį, orientuotis į vidutinį studentą ir pateikti svarbiausius terminus, sąvokas, padedančius studentui įgyti etninės kultūros pradžiamokslį.

Pagrindinės etnos kultūros ypatybės labai priklauso nuo gamtinių, kultūrinių ir socialinių sąlygų, kuriomis formuojasi ir gyvena konkreti tauta. Daugelis kultūrinių realijų atsiranda anksčiau nei susiformuoja atskiros tautos ir išlieka nepaprastai ilgai, sudarydamos pamatą tam, ką mes vadiname etnine kultūra. Etninės kultūros evoliucijoje daug ką lemia sąlytis su kitomis etninėmis grupėmis, skirtingais kultūriniais arealais.

Lietuviai priklauso baltų kalbų šeimai; baltai – didesnei indoeuropiečių tautų grupei. Norint geriau suvokti lietuvių etninės kultūros ištakas, būtina

žinoti bendrąsias indoeuropiečių kultūros ypatybes. Atsakyti į klausimus: kas tie indoeuropiečiai, kur galėtų būti jų tikroji tėvynė, kada ir kaip jie apsigyveno Europos kontinente. Maža to, indoeuropiečiai nėra senieji Europos žemyno gyventojai. Tad iš karto kyla Europos autochtonų ir ateivių sąveikos problema. Kaip tik dėl to antrasis, lietuvių etnogenezei skirtas metodinės priemonės skyrius pradedamas nuo Senosios Europos kultūrų apžvalgos.

Žinios apie konkrečias lietuvių etnoso formavimosi aplinkybes labiausiai priklauso nuo archeologų tyrimų. Vertinant šiuolaikines etnogenetines koncepcijas, reikia turėti galvoje, kad sistemingi akmens amžiaus kultūrų tyrimai Lietuvoje pradėti palyginti neseniai (vos prieš keturis penkis dešimtmečius). Kiekvienais metais padaromi atradimai, kurie gali gerokai pakoreguoti tyrinėtojų išvadas. Vienas nedidukės metodinės priemonės skyriaus poskyris negali aprėpti visų etninės lietuvių istorijos peripetijų, todėl tema pristatoma lyginant dvi daugiau ar mažiau išbaigtas rytinių baltų kilmės koncepcijas. Jos neišsprendžia daugelio lietuvių tautos genezės klausimų, tačiau puikiai iliustruoja skirtinguose geografiniuose regionuose atliktų tyrimų poveikį etnogenetinėms koncepcijoms.

Trečiajame metodinės mokymo priemonės skyriuje pristatoma senoji lietuvių religija ir mitologija. Religija ir mitologija – svarbios dvasinės kultūros sritys, padedančios geriau suprasti visą senąją pasaulėžiūrą.

Pateikti apibendrinantį senosios lietuvių religijos ir mitologijos vaizdą yra gana sudėtinga problema: apskritai įmanoma tik iš dalies ją rekonstruoti. Maža to, mėginimas pristatyti apibendrintą senosios lietuvių religijos ir mitologijos paveikslą mokymo priemonėje iki šiol lieka precedento neturinčiu bandymu. Tad susidurta su išties sunkiu uždaviniu. Minėtame skyriuje nutarta trumpai supažindinti studentus su svarbiausiais lietuvių religijos ir mitologijos šaltiniais, populiariausiomis dievybėmis ir mitinėmis būtybėmis, apžvelgti kulto ypatumus, pomirtinio gyvenimo sampratą.

Ilgai svarsčius ryžtasi pateikti ir hipotetinių baltų ir lietuvių religijos chronologijos modelį, kuris turėjo atkreipti dėmesį į tai, kad senoji religija (drauge ir pasaulėžiūra) visais amžiais buvo kintanti. Baltų mitologijos chronologijos klausimas labai aktualus, tačiau iki šiol beveik nesulaukęs tyrinėtojų dėmesio. Būtinumą istoriškai ir chronologiškai suskirstyti baltų mitologiją akcentavo ir rusų tyrinėtojas Nikolajus Michailovas (Michailov 2003).

Visi senosios lietuvių religijos ir mitologijos sluoksniai (išskyrus patį archajiškiausią ir patį vėlyviausią) perimti iš N. Vėliaus pasiūlytos lietuvių religijos ir mitologijos schemos (Vėlius 1986). Joje išskirti Senosios Europos, indoeuropietiškas, baltiškas ir lietuviškas sluoksniai. Lietuvių mitologų darbuose įprasta kalbėti ir apie sąlyginai atskiras lietuvių aukštaičių ir lietuvių žemaičių religijos atmainas. Išskiriant senosios lietuvių religijos ir mitologijos sluoksnius, remtasi ir kitų tyrinėtojų – visų pirma Marijos Gimbutienės, Viačeslavo Toporovo dar-

bais, religijotyryninko Gintaro Beresnevičiaus suformuluotomis hipotezėmis. Reikėtų pabrėžti, kad stadijų išskyrimas tėra sąlyginis, o datos – apytikslės. Pateikiama schema jokia būdu nepretenduoja į išbaigtą senosios lietuvių religijos periodizacijos vaizdą. Pagrindinė jos paskirtis – parodyti, kad niekada neegzistavo abstrakti senoji lietuvių religija. Kiekvienas konkretus istorinis laikotarpis pasižymėjo savitais mitologiniais vaizdiniais, savitomis religinio kulto ypatybėmis.

Metodinėje mokymo priemonėje išskirtas archaiškiausias religijos ir mitologijos sluoksnis siejamas su pačia seniausia mitine pasaulėžiūra, kurios vaizdiniai galbūt galėjo formuotis pirmųjų medžiotojų ir rinkėjų kultūroje. Minėtą sluoksnį vargu ar galima iki galo rekonstruoti, tačiau jo reliktai aiškiai matomi vėlesnių laikotarpių religiniuose mitologiniuose vaizdiniuose. Šį pirmąjį sluoksnį reikėtų atskirti nuo Senosios Europos religijos ir mitologijos sluoksnio. Tas padaryta remiantis archeologės M. Gimbutienės darbais, kuriuose autorė jį gretino su Centrinės ir Pietų Europos neolitinių žemdirbių kultūromis ir jose dominavusiomis moteriškomis dievybėmis (Gimbutienė 1985, 2002). Kaip priešpriešą Senosios Europos sluoksniui M. Gimbutienė pristatė indoeuropiečių religijos ir mitologijos sluoksnį (Gimbutienė 1985, 2002). Indoeuropietiško sluoksnio liekanas baltų ir lietuvių religinėje mitologinėje tradicijoje išsamiausiai aprašė V. Toporovas ir V. Ivanovas (Ivanov, Toporov 1994), N. Vėlius (Vėlius 1986). Senosios Europos bei indoeuropiečių kultūros, religijos ir mitologijos bruožai plačiau aptariami antrame knygelės skyriuje, skirtame lietuvių etnogenezei – „Lietuvių etnoso ir kultūros genezė“, todėl čia jiems daugiau dėmesio neskiriama.

Baltiškasis religijos ir mitologijos sluoksnis, anot minėtų autorių, apima bendrus visiems baltams būdingus religinius, mitologinius vaizdinius. Jų susiformavimas sietinas su laikotarpiu, kada dar atskiros baltų gentys nebuvo išsiskyrusios iš bendro baltų masyvo. Tiesa, ir vėlesniais laikais baltų religijos turėjo nemažų panašumų, tačiau jų skirtumai rodo, kad prūsų, lietuvių, latvių religijų tapatinti negalima. Pavyzdžiui, lyginant vėlesnį šių baltų genčių panteoną matyti, kad prūsųose figūruoja tik vyriški dievai, o latviuose ypatingai gausu moteriškų dievybių (ypač įvairių močių), didelė Saulės reikšmė. Skiriasi ir svarbiausių dievų triada prūsų ir lietuvių panteone. Daroma prielaida, kad šie skirtumai turėjo išryškėti tada, kai baltų gentys atsiskyrė vienos nuo kitų.

Galima spėti, kad lietuvių ir latvių religijų skirtumai pradėjo ryškėti tuo laikotarpiu, kai išsiskyrė atskiros Rytų baltų gentys. Kalbininkai teigia, kad Rytų baltų kalbų išsiskyrimas vyko V–VII a. (Zinkevičius 1984; Dini 2000). Istorikai taip pat kalba apie Rytų baltų genčių išsiskyrimą panašiu metu (Gudavičius 1999). Maždaug IX a. lietuvių kalboje ima rasti ir tarminės diferenciacijos (Zinkevičius 1987).

Paskutinis sąlyginai išskirtas sluoksnis – senosios lietuvių religijos ir krikščionybės sankirtos laikotarpis. Norėta atkreipti dėmesį į tai, kad senoji religija

įvedus krikščionybę iš karto neišnyko, o palaipsniui nykdama, perimdama tam tikrus naujus elementus, egzistavo greta krikščionybės. Galutinai krikščionybė nustelbė ankstesnę religiją tikrai XVIII a. (Vėlius 1986, 1996; Dini 2000). Sąmoningo senosios religijos elementų atkartojimo XIX a. jau nėra ar beveik nėra (Beresnevičius 1999). Aišku, tam tikri pagonybės pėdsakai egzistavo ir ilgiau (kai kurie vienokia ar kitokia forma yra pasiekę ir šiuos laikus).

Galima diskutuoti, ar tikslinga mokymo priemonėje pateikti hipotetines prielaidas. Galbūt tokios paskirties leidinys iš tiesų turėtų supažindinti tik su jau populiariomis ankstesnių tyrimų išvadomis. Tačiau autoriai linę pademonstruoti, jog moksle nėra ir negali būti universalių tiesų, kad dauguma mokslinių rekonstrukcijų yra sąlyginės ir todėl diskutuotinos.

Pristatant lietuvių dievybes ir mitines būtybes taip pat remtasi ankstesnių tyrinėtojų atliktomis lietuvių aukštesniųjų dievų panteono ir žemesnio rango dievybių bei mitinių personažų rekonstrukcijomis. Aukščiausiam lietuvių religijos panteonui tyrinėtojai dažniausiai skiria dievus, paminėtus XIII a. Ipatijaus (Voluinės) metraštyje ir Malalos kronikos nuoraše. Neretai prie svarbiausių dievų priskiriamas tautosakoje labai gerai paliudytas Velnias, kuris gretinamas su šaltiniuose minimu Teliaveliu. Dievybių pristatymas jokių būdu nepretenduoja į absoliučią tiesą. Čia tik nurodomi šaltiniuose ar tautosakoje dažniausiai paminėti dievai bei dievybės, joms dažniausiai teikiami bruožai. Tyrinėtojai nė vienos dievybės vaizdinio nėra rekonstravę galutinai. Ta pati problema yra susijusi ir su lietuvių šventėmis, kulto tarnais, buvusiais ritualais, kitais senosios religijos aspektais.

Nereikėtų užmiršti, kad religijos istorija apskritai negali pateikti vienos galutinės „tiesos“. Ji tegali būti nuolat atkuriamą. Ypač aktualu derinti mitologų, folkloristų, lingvistų ir archeologų tyrimus, kad būtų galima tiksliau rekonstruoti ankstesnių laikų pasaulėžiūrą.

Penktajame darbo skyriuje pateikiamas apibendrintas XIX–XX a. žemdirbių kalendoriaus švenčių vaizdas. Skyriaus autorius pamėgino peržengti etnografinėje literatūroje susiklosčiusius švenčių tipologizacijos bei vertinimo stereotipus ir pažvelgti į „kalendorines“, „darbo“ apeigas vientisos ir nedalomos žemdirbiškos ritualinės tradicijos aspektu.

Šeštajame mokymo priemonės skyriuje aptariama XIX a. pabaigos – XX a. pradžios individo socializacija ir gyvenimo ciklo papročiai. Ankstesnių etnologų darbuose šeimos papročiai buvo nagrinėjami įvairiais aspektais: analizuota jų struktūra, istorinė kaita, šeimos funkcijos (Vyšniauskaitė, Kalnius, Paukštytė 1995; Paukštytė 1999; Dundulienė 2002), papročių veikėjai (Čepienė 1977). Šiame darbe sąmoningai siekta nebekartoti pirmtakų ir į gyvenimo ciklo papročius pažvelgti nauju, iki tol netyrinėtu aspektu. Metodinėje priemonėje minėti papročiai pristatomi remiantis Arnoldo van Gennepo perėjimo ritualų (*rites de passage*) teorija (Van Gennep 1991). Į gyvenimo ciklo papročius bei individo socializaciją

žvelgiama per moterišką lytį. Darbe remiamasi empiriniais gyvenimo ciklo papročių tyrimais, kurių svarbiausiu objektu neatsitiktinai pasirinkta moteris. Pastaraisiais metais daugėja darbų, kuriuose antropologiniai kultūros tyrimai atliekami per lyties prizmę. Vienas tokių pavyzdžių — Didžiosios Britanijos vizualinės antropologijos specialisto Marcus Banks darbai. Tiek vizualinės antropologijos dokumentiniuose filmuose (Banks 1988), tiek straipsniuose autorius remiasi respondentų vyrų tyrimais (Banks 2001). Antropologo teigimu, pats būdamas vyras, geriau gali pažinti ir suprasti vyrų psichologiją, elgesio motyvus ir dėl to atskleisti svetimą kultūrą.

Šeštajame skyriuje pasirinktas tyrimo aspektas perėjimo ritualai tarsi atitraukia nuo kasdieninės rutinos ir priartina prie sakralaus būties laiko. Perėjimo ritualų metu atliekami papročiai yra siekiamasis idealas, kurių tradiciniame Lietuvos kaime buvo laikomasi, nors greta egzistavo išimčių bei nukrypimų nuo normos. Taigi darbe stengiamasi kuo objektyviau perteikti ano laiko požiūrį, kuris moters atžvilgiu neretai buvo archajiškas. Galbūt istorikui, sociologui ar psichologui, perskaičiusiam minėtą skyrių, norėtusi istorinio, sociologinio ar psichologinio Lietuvos gyventojų šeimos aprašymo, tačiau toks tikslas čia nebuvo keliamas.

Pirmoji kregždutė pavasario dar neatneša. Tikimasi, kad šis pirmasis autorių bandymas sulauks patobulinimų ir tęstinių darbų ateityje. Nedidukė mokoji priemonė atskleidė didelį analogiško pobūdžio mokymo priemonių ir vadovėlių poreikį.

P. S. Nuo 2002 m. kursas „Senoji lietuvių pasaulėžiūra“ Vytauto Didžiojo universitete nebeskaitomas. Jis pakeistas „Lietuvių kultūrinės antropologijos“ kursu, kuris išsamiau supažindina studentus su tradicinės lietuvių kultūros ypatumais nei ankstesnis kursas, nagrinėjęs diskutuotinus pasaulėžiūros dalykus.

Literatūra

Banks Marcus. 1988. *Raju and His Friends* (40 min.) (antropologinis filmas).

Beaconsfield: NFTS/ RAI.

Banks Marcus. 2001. *Visual Methods in Social Research*. London: Sage Publications.

Beresnevičius Gintaras. 1999. Lietuvių religija ir mitologija, *Mitologijos enciklopedija* 2: 236. Vilnius: Vaga.

Čepienė Irena. 1977. *Lietuvių liaudies vestuvių veikėjai*. Vilnius: Mokslas.

Dini Pietro Umberto. 2000. *Baltų kalbos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Dundulienė Pranė. 2002. *Senieji lietuvių šeimos papročiai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Gimbutienė Marija. 1985. *Baltai priešistoriniais laikais*. Vilnius: Mokslas.

- Gimbutienė Marija. 2002. *Baltų mitologija. Senovės lietuvių deivės ir dievai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Gudavičius Edvardas. 1999. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Ivanov Viačeslav, Toporov Vladimir. 1994. Baltijskaja mifologija, Tokarev S. A. (red.). *Mify narodov mira*: 150–158. Moskva: Rossijskaja enciklopedija.
- Michailov Nikolaj. 2003. Baltų mitologijos tyrinėjimų esama padėtis, *Liaudies kultūra* 3: 50–61.
- Paukštytė Rasa. 1999. *Gimtuvės ir krikštynos Lietuvos kaimo gyvenime XIX a. pabaigoje – XX a. pirmoje pusėje*. Vilnius: Diemedis.
- Van Gennep Arnold. 1991. *Les rites de passage: étude systématique des rites*. Paris: Édition de E. Nourry (réimpression).
- Vėlius Norbertas. 1986. Senovės lietuvių pasaulėžiūra, Lazutka V. ir kt. (red.). *Krikščionybė ir jos socialinis vaidmuo Lietuvoje*: 9–42. Vilnius: Mintis.
- Vėlius Norbertas. 1996. Baltų religijos ir mitologijos šaltinių pobūdis, Vėlius N. (sud.). *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai* 1: 22–49. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Vyšniauskaitė Angelė, Kalnius Petras, Paukštytė Rasa. 1995. *Lietuvių šeima ir papročiai*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Zigmas. 1984. *Lietuvių kalbos istorija 1. Lietuvių kalbos kilmė*. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Zigmas. 1987. *Lietuvių kalbos istorija 2. Iki pirmųjų raštų*. Vilnius: Mokslas.

Rasa Račiūnaitė, Dalia Senovaitytė, Arūnas Vaicekauskas